

Doc. Dr. Jiří H. Kocman

Ateliér papír a kniha, Fakulta výtvarných umění VUT v Brně

Josef Váchal Knihvazač (prolegomena)

S první Váchalovou knihou v originále jsem se setkal v ateliéru mého laskavého učitele uměleckého knihaře prof. Jindřicha Svobody (1909-2001) na brněnském Petrově. Byla to Dojemná píseň o jednom poustevníkovi (1922), kterou dostal ke svázání od ostravského sběratele ing. Jana Štefana. Ten mi posléze napsal, zda bych mu na doporučení pana profesora vyrobil ruční papír s příměsí hrubého fajfkového tabáku Taras Bulba a to přesně na formát knihy... Stalo se tak v létě roku 1979 a tehdy jsem nemohl tušit, že touto mojí první Váchalovskou participací (*1) začíná také nová etapa v mém tvůrčím životě. Začal jsem po Váchalových knihách slídit a brzy jsem zjistil, že v Brně je jich spousta (mj. z pozůstalostí významných sběratelů Mojžíra Helceleta a Arno Sáňky). Vzhledem k tomu, že jsem se v té době velmi intenzivně soukromě učil knihvazačskému řemeslu moje primární pozornost byla soustředěna právě na to, jak Josef Váchal své knihy knihařsky završoval. Protože jsem člověk systematický, svoje setkání s mistrovými unikáty jsem si popisoval a po třech letech velmi aktivní práce jsem sepsal monografii Josef Váchal Knihvazač. (*2) Byla to především analýza zkoumaného souboru 299 knih s akcentem na indentifikaci Váchalových autorských vazeb, kterých bylo zjištěno 116. (* Příloha A) Tuto monografii jsem „vydal“ jako strojopisný samizdat v pěti exemplářích, z nichž dva jsem věnoval mým nejbližším váchalovským spolu-badatelům (Miloši Šejnovi a Janu K. Čelišovi). Její sumář jsem publikoval v časopise Umění a řemesla (*4), kde jsem v odkazech tuto monografii citoval. Jediný kdo si toho povšiml byl teoretik knižní vazby Dr. Emil Minář, který mi napsal, že by si moji práci rád oxerodoxoval. Nabídl jsem mu toliko prezenční studium, o které však neměl zájem a tím veškeré ohlasy skončily.

Od té doby uplynulo čtvrtstoletí a přišlo pozvání na dnešní konferenci. Rozhodl jsem se, že zde několik marginálií mého bádání odprezentuji jako inspiraci pro další badatele. Osobně jsem sice opustil aktivní depistáž v terénu Váchalových reliktních, ale Josef Váchal mne nepustil. Zásadně ovlivnil moji vlastní tvorbu autorských knih, kterou „potažmo“ přenáším i na své studenty v Ateliéru papír a kniha Fakulty výtvarných umění VUT v Brně. Jako semestrální zadání jsme řešili např. téma „Rekonstrukce Váchalovy knihovny“. Tyto „interpretace, resp. re-interpretace“ by však mohly být předmětem samostatného referátu.

V minulém čtvrtstoletí byl Josef Váchal na vícero způsobů rehabilitován. Teprve odstupem doby vynikla autentičnost jeho tvorby v celistvosti jejího vývoje. Váchalovo dílo bylo již přiřazeno k neodmyslitelným hodnotám našeho kulturního dědictví. Dnes si však intenzivněji než dříve uvědomuji, že je to především knižní dílo Josefa Váchala lze bez nadsázky považovat za jedinečné ve světovém kontextu. Sám své knihy psal, řezal nebo odléval pro ně písmo, typograficky je upravoval a ilustroval, autorsky je i vytiskl povětšinou v minimálním počtu exemplářů, z nichž některé vlastnoručně svázal. Ve všech těchto aspektech zůstává svrchovaně původní. Knižní tvorba se stala Váchalovi integrální platformou k prezentaci jeho světonázoru, autentického slovesného stylu, grafického mistrovství i řemeslné dovednosti.

K Váchalovu „knihařskému životopisu“ lze v stručnosti říci asi toto:

22. 7. 1898 vstupuje do knihařského učení u Jindřicha Waitzmana v Praze; 22. 7. 1902 získává výuční list; do 16. 9. 1903 pracuje u svého mistra jako knihařský dělník; utíká od řemesla, protože se chce věnovat malířství; z nouze nastupuje 28. 2. 1904 u knihaře A. Rechbergra v Bělé pod Bezdězem, kde setrvává do 23. 5. 1904, kdy definitivně „dezertuje“ od řemesla.

Dále jde jeho vývoj zdánlivě jiným směrem. Absolvuje malířskou školu Aloise Kalvody, krátkodobě studuje u Rudolfa Béma a Antonína Herverta a roku 1908 se „osamostatňuje“. Zařizuje si vlastní grafický ateliér a začíná budovat vlastní knihovnu. Stává se vášnivým čtenářem a sběratelem „anachronické“ literatury, skupuje kramářské písně, tzv. krvavé romány, pak také literaturu filozoficko-mystickou, vzácné postily a jiné staré tisky. V těchto souvislostech začíná znovu vázat *pro domo*, ale i z nouze na obživu (např. pro M. Martena či K. Neumannovou).

V letech 1909 a 1910 pracuje Váchal na své první tištěné knize Vidění sedmera dnů a planet, realizované jako tzv. deskotisk, v jejíž tiráži je uvedeno do kůže svázal Josef Váchal. Je až fascinující,

že v tomto svém knižním debutu, pocíťovaném jako gesamtkunstwerk, je fakticky vše, co autor později obměňoval a rozváděl.

Novodobá „renesance“ rukodělné knižní vazby je u nás spojována se jménem Ludvíka Bradáče (1882-1947), který po návratu ze svých studijních cest v zahraničí zakládá v r. 1908 vlastní dílnu, aby pak celý svůj život aktivizoval rehabilitující se bibliofilii a zejména pak umělecké knihařství. Váchal se s Bradáčem přátelil, avšak Bradáčovo technologické a výtvarné „reformátorství“ Váchala zcela minulo, neboť v desátých letech minulého století byl již svrchovanou uměleckou osobností a k jeho knihvazačské tvorbě mu stačilo ono „knihařské minimum“, na které se upamatoval ze svých učednických let. I když Váchal vyšel ze secese, byl vzdálen secesní zdobnosti, která po několik desetiletí přežívala v knihařství i v jiných uměleckořemeslných oborech. Na žádné z Váchalových vazeb nenalzááme secesní tlačítka, ani jiné dobové dekorativní či ornamentální prvky.

Své zázemí objevil Josef Váchal - Knihvazač v historických vazbách starých tisků, které tvořily základní fond jeho soukromé knihovny, částečně zachované v pozůstalosti. Tyto omšelé, časem zašlé vazby, svým pojetím blízké práci sedlářské, se staly Váchalovi inspirací jeho svébytné, nonkonformní knihvazačské tvorby. Nesnažil se je napodobovat, nepoučil se ani na jejich technologických detailech, ale identifikoval se v jejich „atmosféře“, kterou je možno dnešní terminologií specifikovat jako strukturální charakteristiku knihy-objektu. V těchto souvislostech Váchal náležitě akcentoval faktickou materiálovou kvalitu knihy, a proto ve své knižní tvorbě věnuje patřičnou pozornost volbě druhu papíru (*5), formátu, proporci. . . a konečně i materiálovému souznění vazby. Byl jedním z prvních knihařů minulého století, kteří pochopili knižní vazbu jako integrální součást knihy, nikoliv jako disproporční dekorativní „ošacení“, které má knihu pouze zdobit.

Konjunktura autentické knihvazačské tvorby Josefa Váchala úzce koreluje s jeho vlastní knižní produkcí a lze ji časově vymezit lety 1910-15 a 1920-30. Ve své ediční činnosti však nebyl důsledný. U žádné své tištěné knihy nesvázal celý náklad (byť to v řadě případů uvedl v tiráži, ale u některých titulů realizoval určité série podobných nebo stejných vazeb. (Mimořádně zajímavé komparativní studie jsou, žel, mimo rozsah tohoto příspěvku.) Převážná většina Váchalových vazeb je realizována v kůži, k níž získal bezprostřední vztah ve svém dětství u dědečka, který byl ševcem. Váchalovy celokožené vazby povětšinou nejsou výlučné ve smyslu souznění vzácné kůže s vzácným papírem, neboť Váchala přitahovaly usně méně kvalitní - některé ještě artifiálně poškozoval, aby jim dodal zdání starobylosti. Nešlo mu však o imitování starých vazeb, ale toliko o patinování ve smyslu potírání „novoty“ materiálu, resp. o zvýraznění nebo obohacení jeho strukturálních kvalit.

Nejčastějším druhem výzdoby celokožených vazeb jsou dřevoryty, které tiskne reliéfně na přední desku vazby, buď barevně nebo častěji jako slepotisk. V některých případech používá dřevorytové štočky (např. frontispis nebo titul) z příslušné knihy, čímž dosahuje výrazného účinku celistvosti grafického řešení knihy, včetně vazby (např. Vidění sedmera dnů a planet – viz obr. 6).

Pro některé tituly tvoří původní dřevoryt, určený jen jako knihařský štoček pro výzdobu vazby.

(Např. Koruna bludařstva – viz obr. 10, Mor v Korčule – viz obr. 9, Vigilie II. – viz obr. 8)

Zřídka se setkáváme s negativní plastikou (např. Lotus – viz obr. 7). Klasický knihařský slepotisk (tj. zdobná technika, při níž se používá nahřátá kovová tlačítka) je na Váchalových vazbách vzácný - i když poměrně často bývá imitován linkováním kostkou. Na některých vazbách používá řezbu do kůže. Svéráznou vazebnou koncepcí volí Váchal v případě svého Krvavého románu (viz obr. 11). Kniha se v tloušťce hřbetu kónicky sbíhá (u hlavy 8,5 cm, u paty 6,5 cm) a tento způsob adjustace knižního bloku mění rozevřenou knihu kosoúhle, což je dle Váchalova komentáře prý proto, aby krev po stranách lépe stékala.

Ve Váchalově knihařském díle nacházíme velký počet celokožených vazeb bez výzdoby. Bylo by nedorozuměním, kdyby tyto vazby byly chápány jako „nedodělané“ - naopak je potřeba u nich docenit autorovu zdrženlivost vůči obsahu knih i vůči samotné materii pokryvu vazby, zdrženlivost dodnes mezi uměleckými knihaři tak vzácnou.

V omezené míře vázal Váchal do pergamenu, který jen zřídka kaligraficky pojednal. Polokožené a polopergamenové vazby nejsou příliš četné (jedná se vesměs o rané vazby vlastní knihovny). Celopapírové vazby jsou zcela výjimečné (bývají potištěny, případně kaligrafovány nebo kolorovány).

Z konstrukčního hlediska je třeba zmínit alespoň několik momentů. Většina Váchalových vazeb jsou tzv. vazby zavěšované (bez ohledu na hmotnost knižního bloku); ačkoli autor znal i tzv. vazbu nasazovanou, používal ji zřídka. Knihy jsou šity na proužky nebo motouzy, v žádném případě však nikoliv na způsob tzv. pravých vazů, jak se domnívají někteří teoretici. Nepravé vazy na hřbetech jeho knih bývají asymetrické, hrbolaté a nepravidelně rozmístěné. Předsádky jsou u Váchalových vazeb pokud možno ze stejného druhu papíru jako je knižní blok, k některým knihám je však tiskne v odpovídající grafické úpravě. Ořízku uplatňuje jen na raných vazbách, později ponechává knihy neoříznuty. Kapitálky jsou obvyklé na časných vazbách, později se vyskytují jen u hlavy, ale posléze chybějí zcela.

Z technologického hlediska bývají Váchalovy vazby hodnoceny nepříliš lichotivě (někdy se upozorňuje na technologickou nekázeň hraničící s nedbalostí), avšak současně zůstávají nepochopeny v principiálním slova smyslu. Sotva si lze představit Váchala jako úzkostlivého knihaře a sotva mohou být jeho vlastní knihy vázány dle kritérií výsostné bibliofilie, když jsou vlastně vzpourou proti ní.

Význam Váchalovy knižní tvorby je především v nové koncepci knihy. Jako knihvazač završil své knižní dílo v akcentované autenticitě obsahu knižního bloku a formy, resp. matérie. Spolu s konstituováním novodobé kategorie autorských knih lze Váchalovy knižní vazby chápat v nových souvislostech a jeho tvůrčí intence jako obdivuhodné a příkladné.

Metodický dovětek:

Vzhledem k jedinečnosti Váchalových knih navrhuji, aby se pro skupinu vážných zájemců uspořádal metodicky zaměřený seminář k problematice popisu Váchalových knih a identifikaci jeho vazeb. Mohla by tak vzniknout pracovní skupina, která by připravila k vydání detailní monografii, prezentující Váchalovo knižní dílo ve všech jeho aspektech, vč. bohaté fotodokumentace na CD-R.

Jednalo by se o práci ve třech oblastech:

a) Souhrnný katalog váchalových knih, resp. vazeb

Za uplynulé čtvrtstoletí došlo k určitým přesunům ve fondech a v naději na další objevy se obracím na nové váchalovské badatele s prosbou o pomoc při dopracování započatého katalogu.

b) Popis Váchalových knih, resp. vazeb

Popisy Váchalových knih (které jsou často opakovaně citovány, vč. nepřesností) je nutno revidovat. Domnívám se, že by se měl ke každému titulu precizovat „popis-prototyp“, ke kterému by se další exempláře vztahovaly ve svých odlišnostech. Na popis Váchalových vazeb jsem vypracoval speciální metodiku.

c) Fotodokumentace Váchalových knih, resp. vazeb

Při dnešních možnostech digitální fotografie je relativně snadné veškerý materiál zdokumentovat na CD-R. V tomto ohledu je nutno vytvořit vhodné schéma pro „portrétování“ knih, resp. vazeb.

Poznámky:

(*1) Josef Váchal: Dojemná píseň o jednom poustevníkovi (1922, č.ex. 26, 225 x 195 mm). Polokožená vazba Jindřicha Svobody (1980). Hnědá kozina na úzkém hřbetě se zlacenými písmenem V. Desky tvoří autorský ruční „tabákový“ papír (s příměsí tabáku Taras Bulba), vyrobený speciálně pro tuto vazbu J.H.Kocmanem (1979).

(*2) Kocman J. H.: Josef Váchal Knihvazač (komentovaný soupis knihařského díla), 170 str., Brno 1979 -1983 (nepublikovaný rukopis).

(*3) Kocman J. H.: Josef Váchal – knihvazač, Umění a řemesla 1983,č. 3, s.66-68

(*4) Významnou roli hraje ve Váchalově tvorbě Prášílský ruční papír, který objednává pro svá nejvýraznější díla (např. Postilu, Přírodopis strašidel, Šumavu nebo Krvavý román). Bez tohoto svým způsobem „rustikálního kartonu“ by Váchalovy knihy neměly svůj jedinečný výraz v textuře. Jeho vysoká plošná hmotnost (gramáž) se pak projevuje ve výrazném třetím rozměru (tedy „tloušťce“) těchto knih, který vyniká zejména při srovnání s reedicemi. Svým půvabem se uplatňují také originální přirozené ruční ořízky.

Na tomto místě bych rád připomenul Iniciativu Prášílská papírna, která si od roku 2001 klade za cíl znovuoživení poslední historické ruční papírny v Čechách, která 25.5.1933 vyhořela. Součástí této rekonstrukce by měl být památník Josefa Váchala.

Literatura:

Bajerová Marie: O Josefu Váchalovi, Pražská imaginace, Praha, 1991.

Bajerová Marie: O Josefa Váchalovi (+ příloha Knižní tvorba Josefa Váchala – doplněný soupis)

- in: Strahovská knihovna, 7, 1972, s. 241 – 271.

Šejn Miloš: Josef Váchal – Dílo (katalog výstavy), oblastní galerie výtvarného umění, Roudnice nad Labem, 1984

Příloha A

Josef Váchal Knihvazač - Zkoumaný soubor

V letech 1979-83 jsem se s velmi intenzivním úsilím snažil dohledat maximum Váchalových knih a to ve všech dostupných fondech veřejných institucí, ale i v nedostupných soukromých sbírkách.

Zajímaly mne všechny výtisky, tedy nejen knihy vázané, ale také brožované, neboť vedle komparace vazebních variant, jsem sledoval proporce mezi vázanými a nevázanými exempláři. Zkoumaný soubor jsem rozdělil do tří skupin:

Vlastní knihy tištěné (38 titulů)	Počet (vydaných?) ex.	Zkoumaný soubor I.				
		VV	NO	BROŽ	NV	EE
Celkem M (Menší edice)	584	68	51	54	35	208
Celkem V (Větší edice)	757	3	11	14	13	41
Celkem (M)+(V) edice	1341	71	62	68	48	249

Knihy, na nichž Váchal participoval	Zkoumaný soubor II.				
	VV	NO	BROŽ	NV	EE
	7	3	2	-	12

Váchalovy vazby knih z vlastní knihovny	Zkoumaný soubor III.				
	VV	NO	BROŽ	NV	EE
	38				

Identifikované Váchalovy vazby celkem	Zkoumaný soubor I.+II.+III.				
	VV	NO	BROŽ	NV	EE
	116				299

Zkratky:

VV – Váchalovy vazby

BROŽ – brožované, nevázané exempláře

EE – suma (součet)

NO – vazby, které nevázal Josef Váchal

NV – neviděl, neměl v ruce (údaje citovány zprostředkovaně, z katalogů, fotografií apod.)

**Josef Váchal Knihvazač - Dílčí položky zkoumaného souboru I.
(menší a větší edice vlastních knih tištěných)**

Příloha B

M (Menší edice)

Poř.č.	Zkratka titulu	Věk mistra	Rok vydání	Počet ex.	VV	NO	BROŽ	NV	EE
1	Vidění	26	1910	50	11	1		2	14
3	Rituál	27	1911	13		1			1
4	Ranhojiči	28	1912	20	2	1	1	1	5
5	Opat	28	1912	23		1	1	3	5
8	Zplundrování	29	1913	10	1		1	1	3
9	Vigilie I.	30	1914	6				1	1
10	Vigilie II.	36	1920	10	4				4
11	Vigilie III.	41	1925	10	3				3
12	Vigilie IV.	64	1948	9					---
13	Odchod	30	1914	25	4	3	1	2	10
14	Mystika	36	1920	10	2	4		3	9
15	Poustevník	38	1922	30		2	2	2	6
16	Magie	38	1922	20	3	1		2	6
17	Rokodník	38	1922	25	1	5	4	2	12
18	In memoriam	39	1923	25	4	2		1	7
19	Přírodopis	40	1924	17	2	4	2	1	9
20	Román	40	1924	17	6	4		1	11
21	Postila	42	1926	16	12	1	1	1	15
22	Satan	42	1926	17	2	1		2	5
23	Běla	42	1926	19	3		2	2	7
24	Ročenka	42	1926	25	2	1	7	2	12
25	Mor	43	1927	18	5			2	7
26	Kuchyně	44	1928	7	1				1
27	Vademecum	44	1928	20		1	5		6
29	Šumava	47	1931	11		5	5		10
30	Anděl	47	1931	17		4			4
31	Orbis	48	1932	25		1	3		4
32	Prostředníci	49	1933	20			3	1	4
33	Spiess	49	1933	15		2	1	2	5
34	Receptář	50	1934	7		1	3		4
35	Patálie	52	1936	20			1	1	2
36	Autodafé	52	1936	neuveđen			2		2
37	Havran	53	1937	10		1	5		6
38	Kázání	55	1939	17		4	4		8
	Celkem	-	-	584	68	51	54	35	208

V (Větší edice)

2	Wawřinec	26	1910	100	2	2	2	1	7
6	Visionáři	29	1913	50+50			6	1	7
7	Žaltář	29	1913	100	1	5	2	5	13
28	Malíř	45	1929	457		4	4	6	14
	Celkem	-	-	757	3	11	14	13	41
Poř.č.	Zkratka titulu	Věk JV	Rok vydání	Počet ex.	VV	NO	BROŽ	NV	EE

Celkem M+V	-	-	1341	71	62	68	48	249
-------------------	---	---	-------------	-----------	-----------	-----------	-----------	------------

Popisky k obrázkům:

- 1) JUDr. Marie Bajerová, portrét, 1972.
- 2) JUDr. Marie Bajerová, při besedě o Váchalovi v Jičíně, 27.6.1972.
- 3) Bajerová Marie: O Josefu Váchalovi, Pražská imaginace, Praha, 1991.
- 4) J. H. Kocman: Josef Váchal Knihvazač (komentovaný soupis knihařského díla), 170 str., Brno 1979 -1983 (nepublikovaný rukopis).
- 5) Detail „hlavy“ pouzdra (se štítkem JHKJVK) rukopisu J. H. Kocmana: Josef Váchal Knihvazač
- 6) Josef Váchal: Vidění sedmera dnů a planet, 1910, č. výt. 14, SVK, Praha. Autorská kniha v autorské celokožené vazbě v přírodní vepřovici. Na obou deskách slepotisk z dřevorytových štočků, dva vazy, jejichž linkování slepotiskem přechází na způsob roztřepených motouzů na přední a zadní desku. (Foto Miloš Šejn.)
- 7) Lotus (časopis theosofický), Praha, 1903. Autorská celokožená vazba Josefa Váchala v přírodní (artificiálně poškozené) kozině. Pět nepravých vazů, negativní plastika, puncování, slepotisk. (Foto Miloš Šejn.)
- 8) Josef Váchal: Vigilie o hodině hrůzy, blahořečení a modlitba za psa, II.vydání, 1920. Autorská kniha v autorské celopapírové vazbě v béžovém ručním kartonu. Šest nepravých vazů, vč. dvou vazů u hlavic, na přední desce reliéfní slepotisk z dřevorytového štočku. (Foto Julie Kačerovská.)
- 9) Josef Váchal: Mor v Korčule, 1927, č.výt. 11, MG Brno. 50 x 34,2 cm. Autorská kniha v autorské celokožené vazbě v světlé přírodní vepřovici. Šest nepravých vazů, vč. dvou vazů u hlavic, na přední desce reliéfní tisk černou barvou v rozích slepotiskové čtverčíky s motivem hlavy. (Foto Slávka Pauliková.)
- 10) Josef Váchal: Koruna bludařstva, tj. Postyla kacířská, 1926, č. výt. 0, UPM, Praha. 35 x 35,5 x 8 cm. Autorská kniha v autorské celokožené vazbě v tmavé přírodní hovězině (na způsob tzv. ohebných vazeb, kde desky představuje sama kůže bez vyztužení lepenkou), zevní drážkou jsou protaženy řemínky, přičemž knižní blok je šitý na 6 motouzů, na přední desce slepotisk z dřevorytového štočku, orámování třemi rytými liniemi, na zadní desce vyrytá geometrická kompozice. (Foto Jitka Janatková.)
- 11) Josef Váchal: Krvavý román, 1924, č. výt. 1., PNP Praha. 230 x 155 x 90 mm. Autorská kniha v autorské celokožené vazbě ve bordó kůži s kosočtverečným rastrem. Sedm nepravých vazů, vč. dvou vazů u hlavic, kniha se v tloušťce hřbetu kónicky sbíhá (u hlavy 8,5 cm, u paty 6,5 cm), což je dle Váchalova komentáře prý proto, aby krev po stranách lépe stékala. (Foto Miloš Šejn.)
- 12) Brot Lurin ed: Kláštery křesťanstva, 1871. 27 x 17,5 x 2,5 cm. PNP, Praha. Autorská polopergamenová nasazovaná vazba Josefa Váchala, předsádky nejsou přilepeny. (Foto Miloš Šejn.)